

HÜKÜMET DIŞI BİR ÖRGÜTLENME OLARAK DİNİ TOPLULUKLAR VE SİVİL TOPLUM DÜŐÜNCESİ¹

Prof. Dr. Burhan Aykaç²

Prof. Dr. Őenol Durgun³

Giriş

Türk toplumsal yaŐamının kendine özgü dinamikleri, toplumsal alanın örgütlenmesi yönünden diğer ülkelerle kıyaslandığında farklılık arz ettiği görölmektedir. Türk tarihinin ve toplumunun kendine özgü yapısından kaynaklanan bu farklılık, genelde başka toplumlarda olmayan kendine has örgütlenme ve yapılaŐmaları da beraberinde getirmiŐtir. Kendine özgü olan bu toplumsal örgütlenmeler, farklı bir değer alanına geçilmesiyle yani modernleŐmeyle, önceki dönemlere göre başkalaŐmış olsa da, varlığını devam ettirmektedir. Bir diğer ifadeyle, modern dönemle birlikte yeni bir toplumsal ve siyasal yapı öngörölse bile, tarihin derinliklerinden gelen yapılar veya örgütlenme tarzları, modern dönemlerde de devam etmiş ve bize özgü bir yapılar olarak toplumsal alanda bulunmaya ve fonksiyonel olmaya devam etmişlerdir. Özellikle Türkiye'nin sanayileŐmeye başlamasıyla birlikte artan iç göç hareketlenmeleri ile birlikte sanayi bölgelerine yönelen ve oralarda başlayan kümelenmelerin beraberinde bir takım sorunları da getirmesi, yani kırsal alandan kentsel alanlara göç, maddi ve manevi desteğini yitiren yeni kent sakinleri için toplumsal dayanıŐma ve yardımlaŐmak için bu örgütlenmeler güvenli alanlar oluŐturmuşlardır. Bu güvenli alanların bir kısmı modern öncesi dönemlerden beri süregelen geleneksel teŐkilatlar(tarikatlar) iken, bir kısmı da modern zamanlarda geleneksel dinamikler üzerinden modern zamanın Őartlarına uyarlanarak oluşturulan cemaat tarzı örgütlenmelerdir. Bunlar hükümet dışı olmasına karşın, modern toplumlarda var olan benzeri örgütlere benzememektedirler. Bu durum modern esaslara göre yapılanma arayıŐında olan bir ülke için bu yapıların tanımlanması sorununu ortaya çıkarmaktadır. Nitekim bazı sosyal bilimciler tarikalara sivil toplum kuruluşu gözüyle bakmaktadır. Gerçekten de devletin ve onunla bütünleŐen dinin, yani resmi Őeriat anlayıŐımın dışına açılan yolları olan tarikatlar, belki de sırf devlet dışı inisiyatiflerin ürünü olmaları nedeniyle bir sivil toplum kurumu olarak değerlendirmektedir. Çünkü bu kuruluşlar, resmi örgütlenmeler kapsamında olan kuruluşlar değildirler. Aynı Şekilde modern zamanlarda bize özgü bir yapılanma olarak geleneği ve modernliği bir anlamda harmanlayarak oluŐan veya oluşturulan dini cemaatler de, bize özgü bir tür yeni toplumsallaşma biçimleridir. Bu biçimler, Őehre ait olup, Őehirli kimliğiyle üye

---

¹ Bu makale, 11-13 Mayıs 2014 tarihinde EskiŐehir'de düzenlenen 'Türk Dünyası Sivil Toplum Zirvesi' nde bildiri olarak sunulmuŐtur.

² İstanbul GeliŐim Üniversitesi, İstanbul

³ Gazi Üniversitesi, Ankara

olarak katılmanın başlıca sosyal ve sivil imkanlarını ifade etmektedirler. Modernliğin geldiği noktada bir bakıma kaçınılmaz olarak ortaya çıkan cemaatlerin de, nasıl bir topluluk olduğu konusunda genel yaygın bir belirsizlik bulunmaktadır.

İnsanların kendilerine ait olan; devletin gözetim, denetim ve etki alanının dışında seyreden, kamu gücünün yönlendirme ve denetim çemberinden uzak ve devletin resmi yaptırım sisteminden muaf olan bu örgütlenmeler, yani dini topluluklar(Cemaat ve Tarikatlar) sivil toplum kuruluşları olarak değerlendirilmesinin mümkün olup olamayacağı bu çalışmanın temel hareket noktasını oluşturmaktadır.

Tanım Olarak Sivil Toplum Kuruluşları ve Özellikleri

Sivil toplumun varlığından söz edebilmek için sivil toplum örgütlerinin devletin vesayeti altında olmaması, kendi yapılanmaları ve faaliyetleri hakkında kendilerinin karar verebilmesi ve devlet politikasının gidişatını belirleyebilmesi veya etkileyebilmesi gerekmektedir. Yani sivil toplum kuruluşları devlet ya da bir başka merkezi otorite tarafından yönetilmeyen, halkın iradesini temsil eden kurumlar olarak ele alınmaktadır. Diğer bir ifadeyle, sivil toplum kuruluşları, gönüllü oluşumlar olup, kendi kendini oluşturan, kendi desteklerine sahip, devletten özerk, özel alan ile devlet arasında aracı niteliğinde olan örgütlü sosyal yapılanmalardır. Dolayısıyla devlet iktidarını sınırlandıran fakat devlet iktidarı elde etmeye yönelmeyen kurumsal temele dayalı oluşumlardır(Yıldırım, 2004:48). Yani devletten önce gelen, onun içinde yaşayan ama onunla özdeş olmayan hatta ona karşı koyabilen bir tür örgütlenme biçimleridir.

Modern toplumlarda insanlar kendi bağımsız iradelerine dayalı olarak örgütlenmektedirler. Bu örgütlenmeler, kendi seçimleriyle gönüllü olarak bir üyelikle ya da sözleşmeyle belirginleştirmektedirler. Bu tür üyelikler ise, siyasi partiler, vakıflar, dernek ve sendikalarda en formal biçimini almaktadır. Bu tanımlamalardan yola çıkarak öne çıkan bakış, sivil toplum örgütlerinin resmi olarak belli bir hukuki kalıba uyan örgütler olarak, ortak bir amaç etrafında toplanan ve doğrudan kendilerine çıkar sağlamayan topluluklar olması görüşüdür. Diğer bir deyişle, sivil toplum kuruluşları üyelerinin katılımına imkan veren, merkezi yönetimden bağımsız olan toplu ya da kamu yararı konusunda merkezden ayrı niteliklere sahip, sosyal amaç taşıyan sivil örgütlenmelerdir(Karskens, 2004:260).

Literatüre baktığımızda genel olarak sivil toplum kuruluşları geniş ve dar anlamıyla ele alınarak değerlendirilmektedir. Geniş anlamıyla sivil toplum; yönetimin parçası olmayan her örgütlenmeyi ifade etmektedir. Böyle bir durumda özel sektör girişimlerinden tutun da birlikler, odalar, kooperatifler, sendikalar, siyasi grup ve partiler, dernekler ve vakıflar gibi kuruluşlar sivil toplum kuruluşu kapsamına girmektedir. Bunların tek ortak nitelikleri resmi örgütlenmenin parçası olmamalarıdır. Dar anlamıyla ise, sosyo-ekonomik kalkınmaya dolaylı veya doğrudan katkı sağlamak amacıyla gönüllü,

bağımsız, kar amacı gütmeyen ve kişisel çıkarına çalışmayan kuruluşlar, sivil toplum kuruluşları olarak tanımlanmaktadır(Yıldırım, 2004:52). Bu amaçla baktığımız zaman baskı grupları sivil toplum kuruluşu olarak görülmemektedirler. İktidara baskı uygulayan, siyasal talepleri olan ve çıkar gruplarını temsil eden örgütlenmeler olarak baskı grupları, gerçek anlamda bir sivil toplum örgütü olarak değerlendirilmemektedir. Zira bu örgütlenmeler sadece tepki gösteren, fikir üreten, yol gösteren ve bilinçlendiren kuruluşlar değildir. Her ne kadar baskı ya da çıkar grupları, sivil toplum kuruluşları ile ortak yönleri bulunan sosyal yapılar olsa da, üyelerinin menfaat ve çıkarlarını korumak ve geliştirmek için kurulmalarından dolayı, diğer bir ifadeyle kamu menfaatinin arkasına atılmalarından ötürü, sivil toplum kuruluşu olarak değerlendirilemeyeceği öne çıkan bir görüştür. Zira sivil toplum kuruluşlarında gönüllük ilkesi esastır. Yani, sivil toplum kuruluşlarına üyelik zorunlu ve aynı zamanda bir ücret karşılığında olmaması gerekmektedir. Ancak kuruluşun işlerini gördürebilmesi için profesyonel ücretli eleman ya da elemanlar çalıştırılması sivil toplum anlayışına aykırı değildir. Buna göre üyeliğin zorunlu olduğu meslek odaları, bu anlamda sivil toplum kuruluşu olarak kabul edilmemektedirler. Özellikle örgütlenme hürriyetinde bağımsızlık, gönüllülük gibi hususların bulunmaması, irade unsurunun eksikliğini getirdiğinden sivil toplum kuruluşu olarak değerlendirilmesinde bir çekince oluşturmaktadır. Ayrıca kamu yararı sivil toplum kuruluşlarının temel koşullardan biri olmasından dolayı, yani sivil toplum kuruluşlarının bu amaçla hareket ettiği noktasından hareketle, faaliyetlerinde herhangi bir kuşkuya mahal bırakmamak için işleyişlerinde şeffaflık aranmaktadır. Yapılan faaliyetlerin kamuya dönük değil de çıkar amaçlı ya da gayr-i kanuni olması kuşkusuz sivil toplum kuruluşları için olumsuz sonuçlar yaratabilmektedir. Bundan kurtulabilmek için faaliyetlerinin şeffaflığı kadar, bu faaliyetlerinde üyelerinin paylaştığı ortak değerler doğrultusunda hareket ettiğini net bir şekilde açık etmelidir. Bu durum onun toplum nezdinde üyelerinin gözünde meşruiyet sağlamasının da yegane yolu olarak gözükmektedir(Karskens, 2004:261,269).

Sivil toplum kuruluşlarının demokratik niteliği, toplumun sahiplendiği ve yetiştirdiği demokrat bireyle mümkündür. Demokrat kişilik özelliklerinin içselleştirilmediği toplumlarda sivil toplum kuruluşları çoğunlukla gelişmemektedir. Zira demokrat kişilik; insiyatif sahibi olmayı, mütakabiliyet esasına inanmayı, yanılabilirliği kabul etmeyi, eleştirel zihniyete sahip olmayı, esnek ve açık fikirli olmayı, uzlaşmacılığı, hoşgörülülüğü, güven ve sorumluluk duymayı gerekli kılmaktadır(Yıldırım, 2004:118). Bu bakımdan demokratik değerlerin örgütsel yapıya yerleştirilememesi sivil toplum kuruluşlarının önemli bir sorun alanı olarak bilinmektedir.

Kısacası, sivil toplum kuruluşları, üyelerinin ve gönüllülerinin iradesini temsil eden, devlet ya da başka bir merkezi otorite tarafından yönetilmeyen özerk kuruluşlardır. Bir kuruluşun sivil toplum kuruluşu olarak nitelenebilmesi için hukuki statüsü itibarıyla ve her şeyden önce hükümet dışı bir kuruluş olması, özel ya da siyasal çıkar peşinde ve de devlet güdümünde hareket etmeyi amaç edinmemesi gerekmektedir. Bunun olabilmesi için de toplumsal alanda örgütlenmeyi zorunlu kılan ya

da engelleyen hiçbir yasal düzenlemenin olmaması gerekmektedir. Çünkü bu kuruluşların yasal zeminde hareket etmesi, illegal faaliyet ve oluşum içinde olmaması sivil toplum kuruluşu olarak nitelenebilmesi için zorunlu bir özelliktir.

Dini Toplulukların Sivil Toplum Kuruluşları Olarak Değerlendirilmesi

Sivil toplum kuruluşlarının varlığı ve işlevi, ancak demokratik bir düzenin ve demokratik işleyiş mekanizmasının varlığıyla mümkündür. Devletin kendi dışındaki örgütlerin meşru varlığını kabul etmesi, onun demokratik niteliğe sahip olması için asgari bir gerekliliktir. Bununla birlikte kendini sivil toplum örgütü olarak tanımlayan bir kuruluşun da resmi kurumlarla arasında belirgin bir mesafe koyması gerekmektedir. Zira sivil toplum kuruluşlarının sadece resmi örgütlenmelerin dışında olması yetmemekte, aynı zamanda resmi anlayışın alternatifini olabilecek bir oluşumu da içinde barındırabilmelidir. Bu amaçla sivil toplum kuruluşları, devlet iktidarı ile boy ölçüşebilecek bir karşıt iktidarı harekete geçirecek potansiyeli gerektirdiğinde kendinde taşıyabilmelidir.

Batı'da siyasal ile sivil alan arasında başgösteren ayrımın on sekizinci yüzyılda, piyasa ekonomisinin kök salmasıyla güçlenmiştir. Gerçekten de, piyasa ekonomisinin yaygınlaşması, ekonomik faaliyetlerin devlet-dışı süreçlerle oluşması, başka bir deyişle, toplumsal ilişkilerin kapitalist sistemin mantığı uyarınca örgütlenmesi, bireye ve özgürlüğe merkezi bir önem kazandırmıştır. Bunun içindir ki, serbest piyasa toplumunun gerçekleşmesiyle birlikte, bireyin ve sivil toplumun yaygınlaşması ve güçlenmesine tanık olunmuştur(Bowles-Gintis,1996:40). Bu bakımdan piyasa toplumlarının refakatinde vucüt bulan sivil toplumun Batı toplumlarında yeşermiş olması, doğal bir gelişmenin devamıydı. Oysa Batı dışı toplumlar böyle bir tarihsel arkaplana sahip olmadığından, orada sivil toplum kuruluşları olarak nitelenebilecek kuruluşlar sadece resmi örgütlenmelerin dışında örgütlenmeler olup, toplumsal ve siyasal alanda muhalif etkinlik bir tarafa, varlıklarının sürdürülebilmesi için devletle uyumlu ve onun genel anlayışına uygun hareket etmesine bağlıydı. Böyle bir konumundan ötürü Batılı ve Doğulu toplumlar arasında sivil toplum açısından önemli bir nitelik farkı mevcuttur. Zira Batı toplumlarında siyasal hayat; bir yandan sivil toplum, diğer yandan dar anlamda devleti oluşturan siyasal toplumdaki oluşurken, Doğuda ise devlet siyasal toplumun önderliğinde oluştuğundan topluma karşıt bir konumda değil, onun üstünde onunla birlikte var olmaktadır. Bu bakımdan Doğu'da devlet mutlak olarak egemendir, onun izni dışında bir toplumsal örgütlenme yok gibidir. Haliyle devlet dışı alana tekabül eden faaliyetler ya çok sınırlı veya kolektif tasarımlar sisteminde geçersiz ve önemsiz telakki edilmektedir(Arkoun,2002:44). Bir diğer ifadeyle Doğu'da devlet-dışı alanı oluşturan sivil toplum kuruluşları ya yoktur ya da muğlak, belirsiz, berraklıktan yoksun, somutluk kazanamamış veya şekillenememiştir. Var olanlarda çoğunlukla dini düşünce temelli oluşumlardır. Bu oluşumların yapılanmaları da oldukça farklıydı. Çünkü bu oluşumların içinde de genelde bir önder, pir bulunmaktaydı. Bunun da hakimiyeti ve otoritesi tartışılmaz olduğundan ve devlet aygıtının karşısında bağımsızlaşan bireylerin varlığı söz konusu

olmadığı için var olan hükümet dışı örgütlerin etkin olamaması olağandı. Haliyle sivil toplumun yayılmasına paralel olarak ortaya çıkan alternatif hayat tarzı, zihniyet ve dünya görüşü Batı-dışı toplumlarda aranmamalıydı(Vergin,1994:11). Nitekim Osmanlı'ya baktığımızda bu durum daha belirgin olarak görülecektir. Osmanlıda toplum topyekün bir bütün olarak siyasal toplum tarafından yönlendirilmekte idi. Ekonomi dahil tüm toplumsal faaliyet alanlarının devlete tabi olması ve ona hizmet vermesi anlayışından ötürü, sivil toplumun zuhur edemediği yönünde çok yaygın bir görüş vardır. Gerçekten de bireyin özneleşmediği bir siyasal yapıda özel hayatın dahi kamu iktidarınca düzenlenip tertiplendiği bir ortamda, birey ve bireysel insiyatiflerle gerçekleşebilecek olan sivil toplum örgütlenmelerinin ortaya çıkması kolay değildi. Zira ekonominin devlet tarafından dizginlendiği bir toplumsal yapıda sivil topluma cevaz verilmeyecek,piyasanın genişlemesine de set çekilecekti.Böylelikle sivil toplumun yokluğu veya cılızlığında, ancak siyasal merkezin orkestraladığı parçaların seslendirilmesine izin verilecekti. Bunun uzantısında da teba kimliğinden sıyrılamamış olan yurttaşlar; üzerlerinde ki velayeti içlerine sindirerek, her şeyi devletten isteyecek, onun yol göstermesini bekleyecek, bireysel başarısızlıkları karşısında devleti sorumlu tutacak, kısaca pre-kapitalist davranışlar sergileyecekti. Bu durum toplumsal alanda ki genel anlayışın norm haline gelmesi demektir. Nitekim genel olarak baktığımızda ülkemizde, bireysel insiyatifte bulunmanın küstahça bir cüret, farklılık göstermenin sivrilik, bireyci olmanın merhametsiz bir bencillik olarak algılandığı, kısacası, birey olarak var olmanın ayıplandığı bir toplumsal anlayış söz konusudur. Zira devlet sözcüğünün siyasal kültürde en büyük saadet anlamına geldiği bir toplumda, elbette ki bireysellik kınanacak ve bunun tabi uzantısında da tekdüzelik revaçta olacaktı. Oysa modernleşme “birey”i ortaya çıkarmıştır. Haliyle bireyin olduğu yerde cemaat ya da cemaat tarzında topluluk ya da örgütlenmeler olmaması gerekmektedir. Nitekim siyasal tarihimizde toplum içinde devlete karşı özerk davranma eğilimi sergileyen gruplara karşı genelde kuşku ile yaklaşmış ve bunların varlığı devletin varlığına yönelik tehditler olarak algılanmış ve güçlenmelerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Bu genel yargıdan ötürü gerek tarihsel süreçte, gerekse günümüzde genelde resmi alan dışı örgütler bu kuşkulardan arınmak için devlete uyumlu hareket etmeye özen göstermişlerdir. Böyle olmakla birlikte modernleşme ile bunlara karşı takınılan tavır, yeni bir cemiyet oluşumu sağlamak için tasfiye edilme yönünde olmuştur. İlerleme düşüncesinden türetilmiş inanca göre cemaatler, tarihsel gerçeklikler olmakla beraber, geri toplumsal aşamaları temsil ettiklerinden er veya geç ortadan kalkacaklardı. Bununla birlikte geleneksel örgütlenmeler devletin tasfiye planına karşın kendilerini ayakta tutabilmişlerdi. Varsayıma göre egoist dürtüler, çıkar ilişkileri, iktisadi ve sosyal formasyonların devamı için gerekli olan iş bölümü ve beşeri tabiatın kaçınılmaz sonucu olan bir araya gelişlerin ifadesi olan örgütlenmeler, modern kentin yapı taşlarını oluşturacaktı. Cemaatten sonra gelen cemiyet, bu yapıları bir ölçüde sivil toplumun çeşitli versiyonlarıyla sağladı; ancak zaman geçtikçe dağılan geniş aile, cemaatin yerine ikame edilen sivil ve demokratik örgütlerin (mesleki teşekküller, sendikalar, belli sosyal grupları çatıları altında toplayan kulüpler vd.) iki yönden bireyin temel

ihtiyaçlarına ve koruma taleplerine cevap veremedikleri, yani bireyin aidiyet duygusunun havada kalması ve her aşamada güçlenen devletin bireyi neredeyse yutar hale gelmesi nedeniyle anlaşıldı(Freund,1997;162). Cumhuriyetin başından 1950'lere kadar, tarikat ve dini toplulukların temel amacı dini anlayışı toplumsal alanda canlı tutmaktı. Ancak 1950'lerden sonra başlayan iç göçle bunlar şehir hayatında ekonomik ve kültürel açıdan yalnız ve güvensiz kalan insanlara, aynı zamanda bir sığınma ve kendilerini bulma, özgüven sağlama yönünden de bir ocak işlevi gördüler. Zira ilerleme inancının derin etkisinden dolayı insan, "özgür birey" olma vaadiyle cemaatten alındı, cemiyete monte edildi. Ancak modern sonrası aşamada insan nesnel malzeme olarak kullanıldığını fark ederek, kendine özerk ve güvenli olabileceği yeni alanlar bulmaya veya geliştirmeye başladı. Bundan dolayı cemaatlerden cemiyete/topluma doğru olan gidiş, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren toplumsal hayat kendi iç bünyesinde yeni tür cemaat yapıları ortaya çıkarmaya başladı. Bu, hiç kuşkusuz modern bir tasarım olan "toplum" projesinin çökmesi veya tarihten silinmesi anlamına gelmemekle birlikte, özellikle Müslüman dünya bağlamında kendine özgü özellikleriyle toplumun giderek çoğulcu bir zenginliğe evrildiği anlamına geldiğini söyleyebiliriz. Çünkü cemaat, toplumun amorflaşmasına karşı bireyin kendine yeni bir varoluş sağlama arayışının sonucu olarak şekillenmiştir(Bulaç, 2008;13). Aslında cemaat hayatında din meşruiyet zemini, ahlak koruyucu çerçevedir. Böyle olmakla birlikte cemaatin teşekkülünde birinci derece rol oynayan, sosyal göç ile kendine dayatılan toplumsallaşma (sosyalleşme) ihtiyacıdır. İlk cemaat hayatının ortaya çıkışında fiziki çevrenin tehdit edici şartları nasıl o toprak parçası üzerinde yaşayan insanların organik bir sosyal birlik haline gelmeye mecbur etmişse, bunun gibi, göçle kente gelen bireyler ve aileler devasa bir sosyal çevrenin tehdit edici şartları altında öbikleşme, bir araya gelme ve cemaatler şeklinde örgütlenme ihtiyacını hissetmişlerdir. Nitekim, cemaate mensup olan insanların çoğunlukla ilk beklentisi güvenlidir. Bir yere sağlam basma, bir topluluğa sırtını dayama; mesela ev alacaksa ona borç verecek, hastalandığında onu yardımına koşacak yardımsever, dayanışmacı bir topluluk içinde yer alma ihtiyacı, cemaat yapılanmalarını gerektirmiştir(Bulaç,2001;28). Bu bakımdan cemaatler, geleneksel şehrin beşli başlı varoluş biçimlerinden biri olan örgütlenme modelinin kendini modern kent içinde yeniden üretmesi çabası olarak değerlendirilmektedir. Kurucu düşünce, din ve gelenek olmakla beraber, formlar ve yapılar hem modernidir, hem de modernliğe bir cevaptır. Cemaat hayatında fedakarlık, başkası için var olma, paylaşma, yardımlaşma temel davranış kodudur. Bu bakımdandır ki cemaat tipi örgütler ve örgütlenme biçimleri, genel varoluş biçimleriyle modern devlete ait olup, bizim gibi ülkelerde sivil devlet kuruluşları (SDK'lar) gibi çalışmaktadırlar. Yani cemaatler bize özgü modern sivil kuruluşlardır. Diğer bir ifadeyle, modern demokratik sivil (medeni) alanlar açan toplumsal aktörlerdir. Doğrudan resmi toplumun formatına göre şekillenmiş bulunan örgütler, belki de bu yüzden modern kentin içinde geleneksel çerçeve içinde ortaya çıkmış bulunan cemaatlerle bir tür kan uyuşmazlığı içinde bulunmakta ve bunların sürekli olarak "sivil toplum kuruluşu" olamayacakları görüşünü öne sürmektedir. Halbuki hiç bir şey tümüyle soyut bir zeminde mümkün olmadığından ve cemaatin mensupları, ahlaki amaç ve idealleri yanında, kendileri ve ailelerinin de maddi ve sosyal ihtiyaçlarını

karşılama durumunda olduklarından, üretime de katılmak zorundadırlar. Üretime katılmak demek rasyonel davranmak demektir. Yani diğer iktisadi ve sosyal işlemler gibi verimli ve etkin olmak zorundadırlar. Başka bir ifadeyle, örgütlenme yapısı geleneksel çağrışımlarla dolu olsa bile, verimlilik ve etkinlik doğrudan modernliğe ait olup, kaçınılmaz olarak rasyonelliği gerekli kılmaktadır(Arkoun,2002:42). Oysa bazıları tarafından cemaat ya da geleneksel örgütlenmeler, neredeyse arkaik zamanlardan kalma törelerin hükmünü sürdürdüğü hapishaneler olarak tasvir edilmektedir. Bu yargının cemaat gerçeğiyle bir ilgisi yoktur. Çünkü modern Müslüman kentin cemaatleri isteğe bağlı, belli ölçülerde de olsa kişi tercihlerine dayalı olup, sivil alanda insiyatif kullanmakta ve gönüllü olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Ayrıca bu yapılar sadece din menşeli veya dini renge bürünmüş sosyal bir teşekküller de değildirler. Bunlar genelde ileri sürüldüğü üzere geriye dönüşü değil, tam tersine modernliği geleneğin birikiminden istifadeyle yeniden üretip farklı bir çerçeveye oturtmaktadırlar. Yani modern cemaati meydana getiren temel faktör kendi başına ne dindir ne gelenektir. Karşılıklı etkileşimle din ve bir ölçüde gelenek ve modern durum, belirleyici faktör konumunda rol oynayarak modern hayatın değiştirici ve dönüştürücü etkisi karşısında, cemaat hayatını bir bakıma kaçınılmaz olarak ortaya çıkarmaktadır. Burada din ve gelenek, sadece bu yeni örgütlenme ve zümreleşmenin “model” çerçevesini çizmektedir(Bulaç,2001;25). Bu yapılar, geleneksel cemaat yapılarından farklı olarak birbirlerinden hayli farklı işler yapmakta, birbirine tamamen yabancı üretim süreçlerine veya hizmet birimlerine katılmaktadırlar. Bununla birlikte, ”biz duygusu” ve “biz bilinci” modern cemaatin bireyleri arasında köklü bir duygudur.Zira aidiyet ve mensubiyet bu duygunun kuvvetli ve sürekli olmasına bağlıdır. Bu bakımdan köktenci dini gruplar ya da etno –kültürel azınlıklar gibi güçlü gelenekçi grupların üyeleri, modern zamanlarda liberalizmin özerklik vurgusunu her zaman bir tehdit olarak görme eğilimindedirler. Üyelerinin başka yaşam biçimleri hakkında bilgilenmesi ve bu yaşam biçimlerini anlayıp değerlendirebilecek bilişsel (cognitive) ve duygusal becerilerin onlara sunulması durumunda, birçoğunun sahip oldukları yaşam biçimini reddedeceğinden ve bu yüzden grubu baltalayacağından korkarlar. Köktenci ya da tecrit edilmiş gruplar, bunu önlemek için genelde çocuklarını, akılcı değerlendirme becerilerini geliştirme ve kullanma fırsatlarını en aza indirecek biçimde eğitmeyi tercih ederler ve üyelerinin gruptan ayrılmasını zorlaştırma çabasına girerler. Amaçları, üyelerinin gruba iyice “yerleşmesini” gruptan ayrılmayı ya da grup dışında başarılı olmayı düşünemez duruma gelmesini sağlamaktır(Kymlicka 2004;387) Bundan dolayıdır ki, cemaatler genelde ”özerk birey” kavrayışına karşı çıkarlar.

Organik özellikler arz eden cemaat hayatı içinde gözünü açan bir insan yerleşik örf ve adetlere uyduğunda, kendini cemaatin yardımlaşma ve koruma çeperi içinde güvenlikte hissettiğinde, cemaatin temelini teşkil eden inanç ve kabullere bağlılık gösterdiğinde, ne herhangi bir aracı seçme özgürlüğüne sahiptir ne de tutum ve davranışlarında rasyonel davranmaktadır. Onlara göre insan belli toplumsal roller ya da ilişkiler içinde “yerleşik”tir. Bu yerleşiklik bireylerin, iyi hayata ilişkin kendilerine ait bir kavrayış oluşturamaması ve mevcut kavrayışlarını değiştirememesini gerektirmektedir. Onların daha

çok kendi iyilikleri için tanımlanan bir yaşam biçimini miras olarak hareket etmeleri beklenir. Bu miras hakikatin kendisi olarak tanımlanıp, grup pratikleri de bireysel tercihlerinin ürünü olarak görülür. Haliyle cemaatin çıkarlarının bireylerin çıkarlarına indirgenebileceği görüşüne karşı çıkılır. Bu yüzden bireysel özerkliği ayrıcalıklı kılmanın cemaatler için yıkıcı olduğu düşünülür. Bu bakımdan sağlıklı bir cemaat, bireysel tercihle cemaatin yaşam biçiminin korunması arasında bir denge gütmeye ve bireysel tercihin, cemaatin yaşam biçimini sarsmasını sınırlamaya çalışır. (Kymlicka 2004;467)

Cemaatler meşruiyetini dinden, koruyucu çerçevenin ahlaktan alındığı bir zümreleşme tipi olunca, modern devlet refleksif olarak bu yeni sosyal olguya kuşku ile bakmaktadır. Oysa sadece dini cemaatler değil, geçmişte olduğu gibi, bugün de bütün İslamcı akımlar hem modernliğin ürünü olarak ortaya çıkmışlar, hem de modernleştirici bir misyon üstlenmişlerdir. Bu bakımdan modern bir örgütlenme biçimi olarak cemaatler sadece önceden öngörülmemiş yeni toplumsallaşmaları gerçekleştirmekle kalmamakta, aynı zamanda, kendileri dışında farklılığı öne çıkaran başka etnik, kültürel, cinsiyetçi, çevreci vb. kimliklere paralel olarak ve fakat çok daha sahici zeminlerde çoğulcu bir demokrasinin kurulmasında da rol oynamaktadırlar. Böyle bir sonuç ise kaçınılmaz olarak cemaatlerin siyaset, yönetim, devlet ve iktidar ilişkileri karşısında temel tutumlarının ne olduğu veya olacağı sorusuna bizi götürmektedir. Başlangıç için şunu söylemek mümkündür. Cemaat türü zümreleşmeler, siyasetten uzak değilseler bile, doğaları ve varoluşsal amaçları bakımından siyasi hareketler değildirler. Her sosyal hareketlerde olduğu gibi cemaatlerinde siyasetle ilişkisi uzak ve zorunlu olarak pragmatiktir. Zira cemaat bir sivil alan içinde teşekkül ettiğinden, devletle mutlak bir karşıtlık içinde olmaksızın, kendi sivil (medeni) amaçları doğrultusunda varoluşlarını sürdürmeye çalışırlar. Kısaca herkesin devletle şu veya bu düzeyde bir işi vardır ve işinin de devlet tarafından çözülmesini beklerler. Ancak bu beklentiler devleti ele geçirme düşüncesini doğurmaz. Doğası ve onu ortaya çıkaran sosyal şartlar gereği sivil/medeni bir nitelik olan cemaatin “devleti ele geçirme” ye veya “devlete alternatif olma”ya kalkışması durumunda, onu var kılan sebebe aykırı olarak bir başka niteliğe dönüşmesi demektir ki, bu cemaati siyasi ve siyasileştirilmiş bir kimliğe büründürür.

Günümüzde cemaatler yalnızca kendini oluşturan bireylerin sosyal güvenliğini ve refahına katkıda bulunduğu için önemlidir. Çok geniş bir iktisadi, mali ve ticari faaliyet alanlarının varlığı, onun kazanç ve çıkar dürtüsünün mutlak belirleyici olmadığı, fakat her aşamada her şeyin rasyonel olarak planlanıp yürütüldüğü bir ilişkiler ağı içinde iş bölümü, üretim, mübadele ve tüketim tekniklerinde yeni gelişmeleri izlemeye ve rasyonel (verimli ve etkin) davranmaya mecbur eder. “Kurallara uygun üret, bir mümin gibi tüket”; “kendi adına biriktirme, ama ibadet aşkıyla çalış”; “kardeşine yardım et, veren el alan elden üstündür” vs. gibi yaklaşımlar modern zamanlarda geleneksel doku içinde hareket etmenin başlıca düsturları olarak belirginleşmektedir. Bu durum geleneksel anlayış doğrultusunda modern alanda gelişip serpilmede önemli katkılar sunmaktadır. Nitekim günümüzde cemaatlerin kendilerine ait büyük bir tüketici pazarı bulunmaktadır. Market, finans kuruluşu, medya, reklam ve tanıtım, hastane, okul, sigorta şirketi, ithalat ve ihracat firmaları, bunların hazır tüketicileri; modern

cemaatlerin maddi ve iktisadi temellerini oluşturmaktadır. Bunları hiç biri ne önderin malı ne de gayr-ı şahsi olan cemaatin malıdır. Manevi bir şahsiyet olan cemaat, araya giren bu geniş iktisadi, ticari ve sosyal bağlarla, cemaat hayatının somut ve maddi bir zemine oturmasını, dolayısıyla çıkar ve fayda ilişkisini de içine almayı sağlamaktır. Ancak bu gelişmeler cemaat hayatını sahici kılmaya asla engel değildir, aksine varlığının devamı için ikincil derecede güvence oluşturmaktadırlar.

Cemaatler tarikat formunda olmadıklarından, modern kente ait olduklarından bir yandan modernliğe cevap vermekte, diğer yandan modern hayata katılımı sağlamaktadırlar. Ana motivasyonları kente uyum, modern hayata katılım, merkezde yer alma arzusu veya merkezi etkileme çabasıdır. Bu çabadaki gaye meşruiyet çerçevesini oluşturan “din”e, elbette İslam dinine hizmettir. Nitekim oynadıkları işlev yönünden baktığımızda sosyal göç sonucunda ülkemizde dört bir yana savrulan insanları bir araya getirtmekte; yönünü şaşırılmış insan kitlelerine istikamet kazandırmakta, bir sosyal çevreye ait kılmakta; kısaca toplumu harmanlamakta ve toplumsallaşmaya katkı sunmaktadır. Elbette modern cemaat yapıları ile silsilelerinde birer halka olan geçmiş tarikat yapıları arasında büyük farklılıklar bulunmakla birlikte, yine de geleneğin önemli unsurları bu kuruluşların yapılarında belirgin bir rol oynamaktadır. Modern formatları içinde tarikat ve cemaatleri ortaya çıkaran modern kentin zorlayıcı koşulları iken, bu şekil teşekkül etmelerinde temel rol oynayan ise köklü geleneklerdir(Bulaç, 2008;80-81).

Tarikatları; devletin tescil ettiği din, ahlak, ve hal tavrının dışında alabildiğine çeşitli ve çok sayıda yorum getirmeleriyle, sivil, yani devletin dışına, yurttaşlar toplumunun yarattığı bir örgütlenme ve kurum olarak, adeta korporasyonlar bütünü olarak nitelendirmemiz bir çelişki arz etmemektedir. Ancak burada gözlerden kaçan bir noktaya değinmekte yarar vardır ki bu da Batı’da sivil toplum bireyi etkin kılan, onu bireysel ve kolektif kaderinde söz sahibi olmasına yol açan bir oluşum iken; tarikatlar ise, tam tersine, bireyin ram edildiği, müridin, pirin tartışılmaz ve bir bütün olarak içine sindirdiği otoritesine teslim olduğu, bireysel özgürlük ve insiyatifin cemaat olma bilinci içinde önemsizleştiği bir ortam sunmaktadır. Kolektif bilincin birey bilincini tümüyle örttüğü, bireysel bir kararlar dahil olunan ve fakat birey çıkarları ve saikleri doğrultusunda düşünceye ve davranışa cevaz verilmeyen bir topluluktur(Vergin,1994:11). Bu durumda akla gelen soru, birey olarak girilen ve birey olmayı aşmanın öğretildiği bir kurumun klasik anlamda bir sivil toplum ögesi olup olmadığıdır. Hızla gelişen ve büyük bir hayatiyet gösteren günümüzdeki şekliyle de, devlet dışı alana tekabül etmesi kuşku yaratmamakla beraber, demokrasiye gerçekten de yatkın bir zemin teşkil edecek niteliğe sahip olup olmaması tartışma konusudur. Burada vurgulanması gereken husus, demokrasinin sosyo-ekonomik temelini oluşturan sivil toplum ögesinin devlet dışı(ama devlet karşıtı değil) alana ait olması tanım gereği, gerekli ve fakat yetersiz bir koşul olmasıdır. Çünkü bireyle beraber meydana çıkan, bireyin kendi kendinin efendisi olmak isteğinden kaynaklanan, sivil özgürlükler, tercihte bulunma ve seçim hakkı gibi birlikte olabilen sosyo-politik olguların demokrasiye elverişli şekilde gelişebilmesi için

bu olguların bireyi vatandaş olarak belli başlı ve hatta bir numaralı “siyasi özne” düzeyinde belirmesi sivil toplum açısından zaruridir.

Sonuç

Cemaatler tarikat formunda olmayan örgütlenmeler olup, modern kente aittirler. Bunlar bir yandan modernliğe cevap vermekte, diğer yandan da modern hayata katılımı sağlamaktadırlar. Dinin, tarihin ve geleneğin geniş imkanlarından yararlanarak teşekkül etmiş olmaları, onların hiçbir şekilde geleneği ve tarihsel formları olduğu gibi tekrar ettiği anlamına gelmemektedir. Bu bakımdan modern zamanlara özgü fenomenlerdir. Bütün dini topluluklarda olduğu gibi bunların da meşruiyet çerçevesi, “din”e, İslam dinine hizmete dayanmakta, ancak ilave olarak kente uyum, modern hayata katılım, merkezde yer alma arzusu veya merkezi etkileme çabaları da var olmalarında ki diğer ana etkenlerdir.

Bu bakımdan dini cemaat yapıları, geleneksel güçlü unsurların taşıyıcıları olmakla birlikte, esasında yeni sosyal gruplaşmalar olarak gelişmişlerdir. Bu gruplaşmalar kendi içlerinde bir takım sorunlu ilişkiler taşısa bile son tahlilde toplumun belli bir sosyal trend izleyerek harmanlanması sonucu oluşmuşlardır. Bu bakımdan cemaatler, İslam dünyasının giderek güçlenerek devam eden realiteleri hükmündedirler. Diğer bir ifadeyle, cemaatler beşeri/toplumsal tecrübeler olup, bize özgü bir toplumsallaşma biçimleridir. İnsan ürünü olup, her beşeri varlık gibi, artıları ve eksileri, avantajları ve riskleri de bünyelerinde barındırmaktadırlar. Nitekim cemaat içi statüler/mevkiler, liyakate ve ehliyete göre değil de, lidere ve cemaate bağlılık esasında verildiğinden bir takım zaafiyetler yaratabilmektedir. Hiçbir cemaat, yardımla ayakta duramayacağından, ekonomik ve sosyal ve eğitsel yatırımlar yapması ve bunlardan kar elde etmesi veya en azından kendi kendilerini finanse etmesi beklenen bir eylemdir. Bu durum cemaatlerin yaşayabilirliğinin teminatıdır. Bunun için de faaliyetlerinde zamanın icaplarına uygun bir iktisadi rasyonelite şarttır. Bağlılık ve sadakatin, liyakat ve ehliyetin yerini alması bazı durumlarda, iç çürümeye yol açar ki bu cemaat bünyesinin içinde bulunan ya da ona bağlı olan ekonomik işletmelerde verimsizliğe neden olabilmektedir. Diğer bir deyişle, liyakate değil de manevi öndere bağlılık esasında oluşturulan yönetici çekirdek ekibin, bir tür politbüro gibi çalışmaya başlaması onu aşmanın zorlaşması, cemaatin rasyonellik gerektiren aktivitelerine ciddi sıkıntılar yaratabilmektedir.

Sivil toplum kuruluşlarıyla cemaatlerin aynı işlevleri gördükleri ifade edilse de, aralarında derin bir mahiyet farkı vardır. Sivil toplum kuruluşlarının her şeyden önce amacı dünyevi ve maddidir. Oysa dini topluluklar ya da onların uzantısı olan sivil örgütlenmelerin amacını temel misyon manevi olup, Allah rızası ön plandadır. Bu amaçla modern sivil toplum örgütlenmeleri ile faaliyet alanında bir yakınlık görülse de, amaç bağlamında temelde çok önemli bir farklılaşma vardır. Yine modern örgütlenmeler olarak sivil toplum kuruluşlarında kuramsal anlamda manevi bağ zayıf olup, üyeler birbirlerini bir ilke olarak ahlaki yönden kontrol etmezler ve yaptırım uygulamazlar. Çünkü sivil toplum kuruluşlarında bireyleri bir araya getiren aşkın üst bir ilke ya da manevi bir ideal yoktur. Böyle

bir özelliğin varlığı bireysel özgürlüğe aykırı olur. Dolayısıyla, modern sivil toplum örgütlerinde karizmatik ve kendine itaat edilen bir manevi önder ya da pir yoktur. Modern sivil toplum örgütlenmelerinde birey, bireysellik önemli bir husus iken, dini topluluk ve örgütlenmeler yönünden bakıldığında ise böyle bir durum asla söz konusu değildir. Her şeyden önce dini saiklerin baskın oluşu, pirin ya da manevi önderin ağırlığı; topluluklar içinde demokrat, özerk birey olgusunu ortadan kaldırmakta, adeta pirin manevi önderliğinde bütünleşilmekte ve ona sorgusuz tabi olma durumu ortaya çıkarmaktadır. Aynı şekilde cemaat ve tarikatlarda görülen manevi liderin manevi formülasyonları da sivil toplum kuruluşlarında bulunmamaktadır. Haliyle cemaat içinde yer alan kişiler, özerk birey ya da kendi özel çıkarlarını, kar maksimizasyonunu gözeten insanlar olmayıp, kar amacı gözetmeden manevi önderin çizdiği çerçeve de işlerini yaparlar. Cemaatlere giriş de çıkış da serbest olduğundan katılma ya da ayrılma da bir engel yoktur. Ancak cemaat bağılı olduğu zaman cemaatin işleyişinde manevi öndere tabi olmak ve onu sorgulamamak, cemaat ya da tarikatla var olan bağlantının devamı için zorunludur. Böyle bir durum ise birey kişinin en önemli varlığı olan benliği ve akıl melekesi üzerinde ciddi bir sansür demektir. Aynı şekilde cemaati var eden kurucu fikir, “lider” ve öncü rolünü oynayan “çekirdek ekip”, modern örgütlenmeler olan sivil toplum kuruluşlarında yoktur. Yine tarikatlar geleneksel olarak devlet dışıdır ama devlet karşıtı değildirler. Oysa sivil toplum gerektiğinde sadece devlet dışılığı değil, devlet karşıtlığı olarak da hareket edebilme özelliğine de sahiptir.

Cemaatlerin diğer kuruluşlardan ayıran bir başka farklı alan da bağımsız iç entelektüel birikimlerinin zayıflığıdır. Manevi önderin ya da pir’in konumunun tartışılmazlığından dolayı, genellikle tarikatlar veya cemaatlerin bağımsız entelektüeller yetiştirmesi beklenememektedir. Zira onların iç(resmi) görüşleri vardır ve dünyaya da bu gözden bakarlar. Burada manevi ve zihinsel ana hareket çerçevesini tartışılmaz olan önder çizmektedir. Oysa entelektüel dediğimiz kişiler bireysel düşünür, eleştirel bakar, muhalif hareket eder, düşünce ve eylemlerinde yanılabilir olduğunun kabulü prensip olarak her zaman vardır. Bu tarz kişiliklerin tarikat veya cemaat yapısının doğasına aykırı olmalarından dolayı, tarikat veya cemaat içinde varlıkları söz konusu olamaz. Bütün bunlar cemaatleri sivil toplum kuruluşlarından ayıran önemli özelliklerdir.

Kısaca anılan özellikler yönünden hükümet dışı bir oluşum olarak dini örgütlenmeleri sivil toplum olma yönünden sorunlu yapmaktadır. Diğer bir ifadeyle, demokratik değerlerin, dini toplulukların doğaları gereği örgütsel yapıya yerleştirilememesi bu kuruluşların sivil toplum açısından bir sorun alanı olarak değerlendirilmesine yol açmaktadır.